

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК 9(575,1)

ҚОДИРОВ НАЖМИДДИН НЕЪМАТОВИЧ

**ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ РУС ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ
ТАРИХИ (1867-1917 йй.)**

07.00.01 – Ўзбекистон тарихи

Тарих фанлари номзоди илмий
даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Тошкент - 2011

Диссертация иши Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети “Ўзбекистон тарихи” кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар

тарих фанлари доктори, профессор
Абдурахимова Нодира Абдуловна

Расмий оппонентлар:

тарих фанлари доктори
Ғаффоров Шокир Сафарович

тарих фанлари доктори, профессор
Агзамходжаев Саидакбар Саидович

Етакчи ташкилот

Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш
академияси қошидаги “Ўзбекистоннинг
янги тарихи маркази”

Ҳимоя 2011 йил _____ ойининг _____ куни соат _____да
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги
07.00.01- “Ўзбекистон тарихи” ихтисослиги бўйича тарих фанлари номзоди
илмий даражасини олиш учун К.067.02.12 рақамли Ихтисослашган кенгаш
мажлисида бўлади. Манзил: 100174, Тошкент шаҳри, Талабалар шаҳарчаси,
ЎзМУ. e-mail: kengash@nuu.uz.

Диссертация билан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети илмий кутубхонасида танишиш мумкин (100174, Тошкент
шаҳри, Талабалар шаҳарчаси, ЎзМУ).

Автореферат 2011 йил _____ ойининг _____ куни тарқатилди

**Ихтисослашган кенгаш
илмий котиби**

т.ф.н., доц. А.А. Одилов

I. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар бевосита жамият турмуш тарзи ва дунёқарашига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Олиб борилаётган янгиланишларни тўлақонли сифатли амалга ошириш, барқарорлаштириш ва демократлаштириш жараёнида таълим тизимининг ўрни бекиёс. Шу туфайли давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки кунларданоқ маънавий ислохот давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир”¹, – деб таъкидлайди.

Ўзбекистонда таълим ва маданият ривожини тарихини ўрганиш зарурияти Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг турли давларида умум маданий жараёнлар ҳам таълим ва маданият соҳаларида давлат сиёсатидаги ижобий силжишларни илмий англашга бўлган талабнинг ортиши билан асосланади.

Юқоридагидан келиб чиққан ҳолда, тадқиқот объекти сифатида танланган мазкур мавзунинг долзарблиги қуйидагилар билан асосланади:

- биринчидан, Туркистонда фаолият юритган илк рус таълим муассасаларининг ўлка халқлари ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ҳаётидаги ўрни мустамлака ва совет даври тарихшунослигида бирёқлама, ҳукмрон мафкура манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда ёритилиши;

- иккинчидан, Россия империясининг Ўрта Осиё халқларини анъанавий таълим тизимини ислоҳ қилишдан кўзланган стратегик мақсади, бу соҳада олиб борган сиёсати, таълим муассасаларидан мустамлакачилик сиёсатини кучайтиришда фойдаланганлиги каби масалаларни тарихий фактлар асосида чуқур илмий таҳлил этилган ҳолда объектив ёритиб бериш зарурияти;

- учинчидан, ўлка маънавий-маърифий ҳаётига рус таълим муассасаларининг ижобий ва салбий таъсири тўғри баҳоланмаганлиги;

- тўртинчидан, бугунги кунга қадар тадқиқот мавзусига оид махсус, янги концептуал-методологик талаблар асосида ишлаб чиқилган яхлит тадқиқотнинг йўқлиги.

Шу билан бирга, бугунгача бўлган даврда тадқиқот мавзусига оид илмий асарлар, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (бундан буён ЎЗМДА) ҳужжатлари таҳлилини амалга ошириш тарих фани соҳасида илмий билимларнинг чуқурлашуви ва Ўзбекистон тарихининг ёритилмаган жиҳатларини тўлдиришга хизмат қилади.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 76-77.

Шу жиҳатдан мустамлака давр тарихий воқеаларининг ҳаққоний талқини бугунги кундаги муаммоларнинг келиб чиқиши сабабларини аниқлашда ва уларни бартараф этиш бўйича тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқишда амалий аҳамият касб этади.

Тадқиқотнинг даврий чегараси. Тадқиқотнинг даврий чегараси Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилишидан (1867 йил) то 1917 йил февраль инқилобигача бўлган даврни ўз ичига олади. Айнан ушбу даврда Россия империяси томонидан Туркистон ўлкасида илк рус таълим тизими жорий этилиб, анъанавий таълим тизимидаги европа таълим тизимига ўтиш жараёни бошланган эди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Туркистонда рус таълим тизимлари фаолияти тарихига бағишланган тадқиқотлар сони кам бўлиб, мавзуга оид адабиётларни илмий концептуал-методологик тамойиллар асосида тўрт гуруҳга ажратиб таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир. **Биринчи гуруҳга** мустамлака даврида чоп этилган адабиётлар, расмий нашрлар ва мақолалар киради. **Иккинчи гуруҳни** совет даврида чоп этилган адабиётлар, рисола ва мақолалар ташкил этади. **Учинчи гуруҳ** адабиётлари мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар, чоп этилган адабиётлар, рисола ва мақолалардан иборат. **Тўртинчи гуруҳ** адабиётларини мавзуга оид хорижий муаллифлар асарлари ташкил этади.

Биринчи гуруҳга оид адабиётлар XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида рўй берган тарихий жараёнларнинг бевосита гувоҳлари томонидан ёзилганлиги билан ажралиб туради. Мазкур даврда дастлабки асарлар Н.П.Остроумов, Ф.М.Керенский, С.М.Граменицкий, В.П.Наливкинлар¹ томонидан яратилган. Бу тадқиқотларда ўлка таълим тизими, ўқув муассасалар фаолияти, империя таълим сиёсатига доир бой тарихий далиллар келтирилган. Аммо, ушбу муаллифларнинг тадқиқотлари ғоявий мазмунига кўра мустамлака тузум сиёсатига мос бўлиб, уларда рус тили ва маданиятининг цивилизация тарқатувчилиқ вазифасига урғу берилган². Россия империяси таълим сиёсати ҳақида ва ўлка ҳаётининг турли жабҳаларига оид маълумотлар рус ҳарбий муаллифлари асарларида³ ҳам келтирилади.

Мустамлака даври рус муаллифлари, айниқса, рус маъмурияти мансабдорлари асарларида империянинг анъанавий таълим муассасаларига

¹Граменицкий С.М. О Ташкенте. Т.В., 1875, №30; Остроумов Н.П. Исторический очерк народного образования в городах и укреплениях Сыр-Дарьинской линии и Туркестанской области до учреждения Туркестанского генерал-губернаторства с 1860 г. по 1867 г. – Ташкент, 1881; Очерк развития народного образования в Туркестанском крае / Сост. Инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент, 1896; Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания. – Ташкент, 1895; Граменицкий С.М. К вопросу об иностранном образовании в России. – Ташкент, 1908.

²Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1916.

³Венюков М.И. Россия и Восток. Собрание географических и политических статей. – СПб., 1877; Яворский И.Л. Средняя Азия. Культурные успехи и задачи в ней России. – Одесса, 1893; Марков Е. Россия в Средней Азии: В 2 т. Т. 2. – СПб., 1901; Гейер И. Туркестан. С дополнительной статьей «Семиреченская область», сост. А.Л.Кирснером. – 2-е, изд. испр. и доп. автор. – Т.: Типография Туркестанского печатного Дела, 1909.

нисбатан муносабати, “янги усул” мактабларига нисбатан чеклашни кўлланиши тўғри деб баҳоланиб, маҳаллий таълим империяга мафкуравий душманларни шакллантирувчи таълим-тарбия ўчоқлари сифатида баҳоланса-да, улар мавзуга доир тарихий далилларга бой.

Иккинчи гуруҳга оид адабиётларнинг айрим муаллифлари Туркистондаги подшо маъмурияти ўлка халқларини руслар билан ассимиляциялашишга ҳаддан ташқари интилишини таъкидлаб, Россия ва Туркистоннинг нотенг ҳамкорлиги омилига алоҳида эътибор қаратганлар¹.

Совет даврининг дастлабки йилларида В.В.Бартольд, И.И.Умняков, А.Шукуров ва В.Билик каби муаллифлар тарихий жараёнларни баён этиш ва таҳлил этишда маълум жиҳатдан таълим тизимини ҳам ёритиб берганлар². Хусусан, В.В.Бартольд ўз асарида³ ўлка таълим тизимини таҳлил этиб, бой фактик материалларга асосланган ҳолда, Туркистон мадраса ва мактабларида Россия Европа маданияти таъсирини кучайтириш зарурлигини қайд этган. Лекин, бу муаллифлар Туркистоннинг маданий қолоқлигини бартараф этишда Россиянинг цивилизаторлик ролини илгари сурувчи расмий доктрина таъсиридан ҳоли бўла олмаган.

И.И.Мўминов Ўрта Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрнинг ривожланишини ёритиш орқали Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Айний каби маърифатпарварлар ижодини таҳлил этиб, ўша давр мадрасаларидаги ўқув жараёнини танқид қилган⁴.

Т.Н.Қориниёзовнинг монографиясида⁵ ҳам совет давригача бўлган Ўзбекистон маданияти қисман ёритилиб, унда миллий маориф тизимининг асосий бўғини бўлган мактаб ва мадрасалар фаолияти салбий баҳоланган.

XX аср 60-йилларигача совет тарихшунослигида мустамлака давр маданияти тарихини ёритишда Туркистонни маданий қолоқлиги, миллий зиёлиларнинг маърифатпарварлик ҳаракатини назардан четда қолдириш, маҳаллий ҳақлар маданиятини камситиш ҳолати ҳукм сурган.

XX асрнинг 60-80 йилларида Туркистон ўлкаси таълим тизими тарихини ўрганишга катта эътибор қаратилиб, илмий муомалага кенг қамровли архив ҳужжатлари киритилган ҳолда тадқиқотларнинг манбавий асослари бойитилди. Хусусан, К.Е.Бендриковнинг монографиясида мустамлака Туркистондаги мусулмон халқ маорифи тарихи кенг ёритилган. Жумладан, мактаб ва мадрасаларни инкор этиш ва камситиш сиёсати, анъанавий, рус ва рус-тузем мактаблари фаолияти атрофлича, ўрта ва касбий билим юртлари

¹ Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – М.: Госиздат, 1921; Галузо П.Г. Туркестан – колония (очерки по истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). – Москва, 1929.

² Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, АН СССР, 1927; Шукуров А. Мусульманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – 1922. - №1. – С. 31-35; Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – 1922. - №1. – С. 27.

³ Каранг: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, АН СССР, 1927.

⁴ Муминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. – Ташкент: Узгосиздат, 1957.

⁵ Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана / Избранные труды. В 8-и т. – Ташкент: Фан, 1967. Т. 5.

фаолияти ва ўқув дастурлар эса қисман таҳлил этилган¹. Муаллиф совет мафкуравий тамойилларидан чекинмаган ҳолда жаҳидлар фаолиятини танқид қилиб, уларни “буржуа миллатчилари”, “пантуркизм” ва “панисломизм” гоёси тарафдорлари деб эътироф этган.

Д.О.Айтмамбетов тадқиқотида² Туркистоннинг ҳозирги Қирғизистон ҳудудларида фаолият юритган мактаб, мадраса ва янги усул мактабларида берилган таълим ва тарбия масалаларини ёритиш билан бирга Россия империяси таълим ислохотининг мустамлакачилик хусусиятини қоралайди ва рус маданиятининг “цивилизаторлик миссия”сини ижобий тавсифлайди.

А.П.Савицкий, Ё.Абдуллаевларнинг тадқиқотлари³ ҳам мавзунини ўрганишда алоҳида эътиборга лойиқ. Муаллифлар ўз асарларида мадраса, мактаб, масжидлар ва бошқа диний ташкилотлардан тортиб олинган вақф ерлари, мусулмон мактабларидаги ўқувчилар сони ҳамда мударрислар штатлари, бошланғич мактабларда ўқиш ва ёзувни ўргатиш, она тилини ўқитиш тарихи ҳақида ҳамда мадраса ва қорихоналар тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган. Туркистонда халқ маорифи тарихи яна қатор тадқиқотчиларнинг асар ва мақолаларида ҳам ёритиб берилган⁴.

В.Т.Кочаров⁵ Туркистоннинг мустамлака даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида рус-тузем мактаблари ва гимназиялар ташкил этилиши, улардаги таълим дастурлари ва тарбия, ўқувчи ва ўқитувчилар сони ҳамда мазкур муассасаларда фаолият юритган педагоглар фаолиятига атрофлича тўхталган.

Ш.Исмоиловнинг тадқиқотида⁶ мактаб ва мадрасалар фаолиятига оид архив материаллари жалб этилиб, рус-тузем ва янги усул мактаблари ҳам ёритиб берилган. Анъанавий таълим муассасаларининг ўлка халқлари маънавий-маданий ҳаётида катта аҳамият касб этганлиги асослаб берилган. Бироқ, тадқиқотда ўрта ва касбий таълим муассасалар фаолияти масаласи деярли ёритилмаган.

XX аср 80-90-йиллари “қайта қуриш” даврига келиб, Ўзбекистонда амалга оширилган тадқиқотларда муаммога янгича ёндашув шаклланди. Бу хусусиятлар Р.Рахимов, П.Г.Ким,

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917). – Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960.

² Айтмамбетов Д.О. Дореволюционные школы Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1967.

³ Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане. – Ташкент: АН Уз ССР, 1956; Унинг ўзи. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент: САГУ, 1963; Унинг ўзи. Саттархан Абдулғаффаров – просветитель и демократ. – Ташкент, 1965; Абдуллаев Ё. Эски мактабларда хат-савод ўргатиш. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1960.

⁴ Миртурсунов З.Ф. К истории школ Ферганской долины конца XIX – начала XX в. «Ученые записки Наманганского Педагогического Института». Вып. 2. – Наманган, 1957; Урумбаев Ж. Очерки по истории народного образования и школы Каракалпакии. – Нукус. 1958. – С. 75.; Билялов Г.М. Развитие народного образования в Хорезме. – Тошкент: Ўқитувчи. 1969; Абдуллаев Ё. Эски ўзбек мактабларида хат-савод ўргатиш. – Тошкент, 1960.

⁵ Кочаров В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). Ташкент: Гос. Изд-во Уз ССР, 1966.

⁶ Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX–начале XX в.: Дис... канд. ист. наук. – Ташкент, 1981.

Ҳ.Н.Бобобеков, М.Ҳасанов, З.П.Кондратенко, Н.Йўлдошев, М.Шарифходжаевлар тадқиқотларига хос¹.

П.Г.Ким биринчилардан бўлиб мадраса ва мактабларнинг ўзбек халқи маънавий-маданий ҳаётидаги ўрнига янгича ижобий қараш, тарихий ҳақиқатни тиклаш масаласини кўтарган бўлса, М.Ҳасановнинг “Туркистон мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма” номли мақоласида Туркистон мадраса ва мактаблари фаолиятига оид янги маълумотлар келтирилган.

Совет даврида мустамлака Туркистонда маориф тизими тарихига бағишланган тадқиқотлар кўплаб яратилган бўлса-да, улар ўз мазмун-моҳиятига кўра қуйидаги умумий хусусиятга эга бўлган: 1) муаллифлар ўлка анъанавий таълим тизимини салбий баҳолаш орқали Россия империясининг маориф соҳасида олиб борган сиёсатининг “прогрессив” аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилган; 2) архив ва бир қатор бошқа турдаги манбаларни талқин этишда туб аҳолининг аксариятини “саводсиз” бўлган деб баҳолашган. Маҳаллий маърифатпарварларнинг фаолияти бирёқлама, ёритиб берилган.

Учинчи гуруҳ, яъни мустақиллик йилларида яратилган тадқиқотлар янгича методологик услубда ёзилган бўлиб, улар аввалгилардан моҳиятан фарқланади.

Мустақиллик йилларида ўрганилаётган тарихини чуқур таҳлиliga бағишланган тадқиқотлар амалга оширилди². Й.Й.Турсунов, М.А.Карлыбоев, Г.И.Юлдашева, А.Худайкулов, Б.Расулов, Г.Солижонов, М.Р.Жабборов, А.Э.Курахмедов, Н.И.Алимоваларнинг тадқиқотларида³ Туркистон ўлкаси таълим муассасалари фаолияти таҳлили ва аҳоли саводхонлиги, империя ҳукуматининг мактаб ва мадрасаларга муносабати, уларнинг ижтимоий аҳамияти, таълим-тарбиянинг этномаданий хусусиятлари ўз аксини топган.

Ф.Исҳоқовнинг монографиясида⁴ муаллиф бир қатор маълумотларни таҳлил этиш орқали маҳаллий аҳоли вакиллари саводсизлиги ҳақидаги фикрлар асоссизлигини кўрсатган ва империя ҳукуматининг таълим сиёсати

¹ Рахимов Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.) / Сборник музея антропологии и этнографии. Вып. 43. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Ленинград, 1989. – С. 109-132; Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1989, - 29 октябрь; Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. – 1991. - №4 – С. 20-21.; Кондратенко З.П. Туркистонда халқ таълимининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги аҳоли ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1991. №3. – Б. 39.

² Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1994; Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX в. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Ташкент, 1994; Абдурахимова Н.А., Рустомова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – в первой четверти XX в. – Ташкент, 1999.

³ Турсунов Й.Й. Ўзбекистон маорифчиларининг истиқлолчилик йўлидаги кураш тарихидан (1917-1930 йй.). Тарих фанлар док. ... дисс. – Тошкент, 1995; Худайкулов А. Просветительская деятельность джаидов Туркестана (конец XIX – начала XX вв.): Дисс. ... кан. ист. наук. – Ташкент, 1995; Карлыбаев М.А. История народного образования в Каракалпакии в XIX – начале XX веков: Дисс. ... кан. ист. наук. – Нукус, 1995; Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири – XX аср 20 йиллари). Тар.фан. ном. дисс. – Андижон, 1996; Алимова Н.И. Политика царской России в Туркестане в области национальной культуры (1867-1917 гг.). Дисс. ... кан. ист. наук. – Ташкент, 2004.

⁴ Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). – Ташкент: Фан, 1997.

моҳиятини очиб берган. Ж.Исмоилова эса XIX аср охири – XX аср бошлари Тошкент шаҳридаги рус, рус-тузем ва мусулмон таълим муассасалари фаолиятини ёритиб, шаҳар аҳолисининг маънавий-маданий ҳаёти, санъат ривожини, илмий жамиятлар ташкил этилишини, маънавий-маърифий муассасалар фаолияти ҳақида маълумотлар келтирган¹.

Миллий маърифатпарварлар фаолиятига бағишланган Б.Қосимов, С.Холбоев, О.Шарофиддинов, З.Ахророва, С.Ахмад, М.Бозоровлар тадқиқотлари² ҳам мавзунинг ўрганилишида муҳим аҳамият касб этади. Уларда миллий зиёлиларнинг XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон халқлари маданиятини юксалишидаги роли очиб берилган.

Истиқлол даври нашр ва тадқиқотларида Туркистон халқлари маърифий-маданий тараққиётида ижобий аҳамият касб этган маърифатпарварлик ҳаракатининг аҳамияти, ўлкадаги анъанавий таълимнинг замон талабларидан ортда қолиши сабаблари ҳолисона ёритиб берилган³.

МДХ давлатлари тадқиқотчилари томонидан амалга оширилган Россия империяси тарихини ёритувчи бир қатор дарслик, махсус монографиялар ва тадқиқотлар **тўртинчи гуруҳ** адабиётларини ташкил этади. Уларда Туркистон ўлкасида XIX аср охири – XX аср бошларида халқ таълими масалалари Россия империясининг умумий тарихи контекстида тадқиқ этилган. Муаллифлар келтирган айрим фикрлар, муаммога юзаки ёндашув, баён этилган фактлар таҳлилсиз, кўрама характерга эгаллигига қарамасдан мазкур тадқиқотларда Туркистонда Россия империяси томонидан амалга оширилган тадбирларнинг моҳияти объектив таҳлил этилган⁴.

¹ Исмоилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “Янги шаҳар” қисми тарихи. Тошкент: Фан ва технология, 2004.

² Қосимов Б. Жадидчилик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. – 4; Холбоев С. Мунаввар қори // Фан ва турмуш. 1991, - №4; Шарофиддинов О. Истиқлол фидоийлари. – Т.: Шарқ, 1993; Ахророва З. Дунё иморатларининг энг мукаддаси Маҳмудхўжа Бехбудий маориф ҳусусида // Мактабгача тарбия. 1994, - №5-6; Ахмад С. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг миллий истиқлол ҳаракатидаги ўрни ва роли // Ўзбекистон тарихи. 2000, - №4; Бозорова М. Илм – жадидлар байроғи // Мулоқот. 2005, – №4.

³ Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам №1. – Тошкент: Университет, 1999; Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам №2. – Тошкент: Шарқ, 1999; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Тошкент: Шарқ, 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида (Тузувчилар Содиков Ҳ., Шамсуддинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ.). – Тошкент: Шарқ, 2000; Тарих шохидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. – Тошкент: Шарқ, 2001; Мунавварқори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: С.Холбоев. – Тошкент: Шарқ, 2001.

⁴ История России XIX – начала XX века. Учебник. Москва, «Проспект», 2006; Сумарокова О.Л. История Российского образования в Киргизии и роль в нем русского языка (1860-е – 1917 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Бишкек, 2009; Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.). / Отв. ред. Э.Д.Днепров. – Москва: Педагогика, 1991; Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.). / Отв. ред. Э.Д.Днепров. – Москва: Педагогика, 1991; Тебиев Б.К. На рубеже веков. Правительственная политика в области образования и общественно – педагогическое движение в России к XIX – началу XX в. Москва: Интеллект, 1996; Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя четверть XVIII – начало XX в.). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Москва, 2004; Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственной управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). – Москва: РОССПЭН, 2004.

Хулоса қилиб таъкидлаганда, XIX аср охири – XX аср бошлари Туркистон халқлари ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий соҳаларини ўрганишга бағишланган тадқиқот ва илмий адабиётларда танланган мавзунинг айрим жиҳатлари ўрганилган ҳолос. Шунинг учун ҳам, империализм ҳукмронлиги даврида халқ таълими соҳасидаги ислохотлар тарихи, шу жумладан, Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи мавзусини ўрганиш муаммоси, бугун мамлакатимизда миллий ўзликни англаш, маънавиятни юксалтириш ва тарихий объективизмга катта эътибор қаратилаётган бир даврда муҳим аҳамият касб этади.

Диссертация ишининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация иши Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети илмий-тадқиқот ишлари режасидан ўрин олган.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Ишда Туркистонда Россия империясининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида маъмурий сиёсатининг таркибий қисми сифатида рус таълим турининг шаклланиш жараёни моҳияти ва мазмунини таҳлил этиш, рус тили ва маданиятини ўзга муҳитда бошланғич таълим институтлари воситачилигида мустаҳкамлаш механизмларини тадқиқ этиш мақсади қўйилган.

Мазкур мақсаддан келиб чиқиб қуйидаги **вазифалар** белгилаб олинди:

- Туркистондаги анъанавий таълим тизими хусусиятларини ўрганиш;
- Россия империясининг Туркистон ўлкаси миллий таълим тизимини ислоҳ этишга қаратилган сиёсати мазмун-моҳиятини очиқ бериш;
- Туркистонда рус таълим турини жорий этилиш босқичларини таҳлил этиш;
- марказий ва маҳаллий таълим бошқармаларининг ташкил этилиши ва фаолиятини ёритиб бериш;
- ўлкадаги рус ва рус-тузем мактаблари фаолиятини танқидий таҳлил этиш;
- рус гимназиялари, реал¹ билим юртлари, ўқитувчилар семинарияси каби ўрта таълим муассасаларида ўқитиш жараёнини таҳлил этиш;
- ўрта махсус таълим муассасаларини халқ хўжалиги соҳаларига мутахассислар тайёрлаб беришдаги ўрнини тадқиқ этиш.

Шунингдек, тадқиқот натижалари асосида умумлаштирувчи хулосалар ва мавзунини ўрганишга оид амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг манбавий асослари. Тадқиқот манбавий асосларини турли хил тарихий ҳужжатлар ташкил этади, уларнинг аксарият қисми биринчи марта илмий муомалага киритилмоқда. Ўрганилаётган давр тарихига доир манбаларни архив манбалари, статистик тўпламлар, даврий матбуот материалларига ажратиш мумкин.

Мавзуга оид империя ҳукумати томонидан чиқарилган низом, йўриқнома ва қарорлар, турли ҳужжатлар материаллари¹ Туркистонда Россия

¹ Россия империясида асосан математика ва табиий фанлар ўқитиладиган ўрта ўқув юрти. – Муаллиф.

империяси таълим сиёсатини ҳукукий-меъёрий асосларини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этди.

Манбаларнинг асосий қисми ЎзМДА нинг жамғармаларида аниқланиб, таҳлил қилинди. Туркистонда рус таълим сиёсати моҳияти, умумтуркистон миқёсидаги қарор ва йўриқномалар, мустамлака ҳукуматнинг таълим соҳасидан кўзлаган стратегик мақсадлари, Россия империясининг анъанавий таълим муассасаларига муносабати каби масалаларга оид ҳужжатлар И-1 – Туркистон генерал-губернатори девонхонаси, И-47 – Туркистон ўлкаси Ўқув ишлари бошқармаси фондларида сақланмоқда. Туркистон ўлкаси рус таълим муассасаларининг кадрларни шакллантиришдаги фаолияти ёритишда И-48 – Сирдарё вилояти халқ билим юртлари директори, И-17 – Сирдарё вилояти бошқармаси, И-18 – Самарқанд вилояти бошқармаси, И-19 – Фарғона вилояти бошқармаси, И-640 – Туркистон ўлкаси халқ билим юртлари инспекторлари фондларида сақланаётган архив жамғармаларидан фойдаланилди. Алоҳида рус таълим муассасалари фаолияти масалаларини ўрганишда И-65 – Тошкент биринчи даражали куйи қишлоқ хўжалик гидротехник мактаби, И-254 – Ўрта Осиё темир йўллари қошидаги Тошкент темир йўл техника билим юрти, Р-2282 – Н.П.Архангельский шахсий фондларида сақланаётган ҳужжатлардан фойдаланилди.

Мавзу манбашунослиги таҳлили шуни кўрсатадики, архив фондларида сақланаётган мавзуга оид материаллар орасида маданий-маърифий тадбирларнинг амалга оширилиши бўйича расмий ҳисоботлар ва иш режалари мавжуд бўлса-да, уларда империалистик мафкуранинг дастури ва кўрсатмалари устувор аҳамият касб этганлиги сабабли тарихий ҳақиқат ўз аксини топмаган. Лекин мазкур манбаларни қиёсий таҳлил этиш усулида ўрганиш танланган мавзунинг ёритишда муҳим аҳамият касб этди.

¹ Отчет о состоянии Ташкентской гимназии за 1882/83 учебный год. – Т., 1883; Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края на 1880/81 учебный год. (Книжка III-я). – Ташкент, 1882; Протокол заседаний собрания учащихся городских школ Туркестанского края (в декабре 1883 – январе 1884 г.). – Ташкент, 1884; Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства с 7.09.1867 по 25.03 1881 гг./ сост. П.И. Хамутов. – СПб, 1885; Протокол заседания съезда учителей городских училищ Туркестанского края в 1884 г. – Ташкент, 1885; Отчет о состоянии Ташкентской гимназии за 1892/93 учебный год. Сост. В.Ф.Преображенский. – Ташкент, 1894; Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет ее существования (30.08.1879 г. – 30.08.1904 г.). Сост. Остроумов Н.П. – Ташкент, 1904; Отчет о заседаниях первого съезда народных учителей и учительниц Сыр-Дарьинской области. 1910 г. – Ташкент, 1911; Годовой отчет 8-классного коммерческого училища Общества распространения коммерческого образования в г. Коканде за 1912/13 учебный год. – Коканд, 1913; Труды первого Туркестанского съезда преподавателей средних учебных заведений, 26. XII. 1910 – 2. I. 1911. – Ташкент, 1913; Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Выпуск XV, часть 2-я. Туркестан. Области: Закаспийская, Самаркандская, Семиреченская, Сыр-Дарьинская и Ферганская. – СПб., 1914; Обзор деятельности Алексеевского коммерческого училища в Ташкенте за 1914-1915 учебный год. – Ташкент, 1915; Обзор Ферганской области за 1884-1913 гг. – Новый Маргелан (Скобелев), 1889-1916; Обзор Сырдарьинской области за 1885-1914 гг. – Ташкент, 1886-1916; Обзор Самаркандской области за 1887-1909 гг. – Самарканд-Ташкент, 1888-1912 гг.; Обзор Закаспийской области за 1895-1910 гг. – Асхабад; Обзор Семиреченской области за 1882-1906 гг. – Верный; Правила о мусульманских училищах Туркестанского края – 1910 г.; Правила о начальных училищах для инородцев – 1907 г.; Циркуляр Розенбаха от 30 сентября 1886 г. Цит. по работе Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Вып. 1. Изд. автора. – Ташкент.-1890.

Тадқиқот объекти ва предмети. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида рус таълим муассасалари тарихи тадқиқот объекти сифатида танлаб олинган.

Туркистон ўлкасида рус таълим муассасаларининг шаклланиши ҳамда Россия империясининг таълим соҳасида олиб борган мустамлака сиёсати тадқиқот предмети этиб белгилаб олинди.

Диссертациянинг назарий ва услубий асослари. Диссертациянинг назарий-методологик асоси бўлиб жаҳон фанида эътироф этилган тамойиллар ва методлар, гуманистик қадриятлар, халқнинг маънавияти ва анъаналари каби устуворликларга эга бўлган миллий истиқлол ғояси хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1998 йилнинг ёзида тарихчи олимлар билан учрашувида¹, миллий мафкуранинг шаклланишига бағишланган нутқларида², Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июнда қабул қилинган “ЎзР ФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақида”ги³ қарорида баён қилинган, халқ маънавиятини қайта тиклашда тарих фанининг ролини кучайтиришга қаратилган илмий-назарий ва концептуал тавсиялари ишда алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Диссертацияда тузилмавий-тизимли таҳлил, муаммоли-хронологик, ретроспектив-тарихий ёндашув методларидан фойдаланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

- биринчидан, империя ҳукумати миллий қадриятлар асосида шаклланган мактаб ва мадрасаларни “менсимаслик” сиёсати ёрдамида сунъий тарзда молиявий қийинчиликлар туғдириш орқали обрўсизлантиришга ҳаракат қилганлиги очиб берилди;

- иккинчидан, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистондаги мактаб ва мадрасалар сони, уларни ўлка халқларининг маънавий ҳаётидаги ўрни, “янги усул” мактабларининг аҳамияти тарихий объективлик нуқтаи назаридан ёритиб берилди;

- учинчидан, империя ҳукуматининг Туркистонда таълим соҳасида олиб борган тадбирлари моҳиятини очиб берувчи архив манбалари илк маротаба илмий муомалага киритилди ва ўлка Ўқув ишлари бошқармаси фаолияти яхлит тарзда таҳлил этилди;

- тўртинчидан, маҳаллий маърифатпарварлар томонидан ишлаб чиқилган ислохот ва тадбирлар лойиҳалари империя ҳукуматининг қаршилигига учраб, асоссиз равишда қораланганлиги кўрсатиб берилди;

- бешинчидан, Туркистон ўлкасида рус, рус-тузем, турли ўрта, ўрта-махсус таълим муассасаларини ташкил этилиш тарихи босқичма-босқич,

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ / Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1999. 7-жилд. – Б. 132-154.

² Каримов И.А. Фан ватан равнақиға хизмат қилади / Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. 2-жилд. – Б. 76-83.

³ Халқ сўзи. 1998 йил 28 июль.

тизимли равишда ўрганилиб, улар, энг аввало, мустамлака ҳукуматнинг кадрларга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилганлиги асослаб берилди.

Ишнинг илмий янгилиги. Тадқиқотни ёритиш мобайнида мавзуга оид архив ҳужжатлари, расмий нашрлар, илмий адабиётлар ва вақтли матбуот нашрларининг материаллари илмий жиҳатдан илк бор комплекс тарзда ўрганилиб, қуйидаги янгилик ва хулосалар илмий муомалага киритилди:

- мавзу тадқиқоти янги концептуал-методологик асосда илмий, тарихий-назарий йўналишда, истиқлол тамойилларига хос, миллий истиқлол ғояси мазмун-моҳиятига уйғунлашган ҳолда олиб борилди;

- илк маротаба Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида бўлган беш вилоят ҳудудидаги таълим жараёнлари умумлаштирилган ҳолда тадқиқ этилди;

- диссертацияда Россия империясининг Туркистондаги мустамлакачилик бошқарув тизими ҳукмронлиги даврида маҳаллий таълим муассасаларининг аҳволи ёритиб берилди;

- тадқиқотда илк бор XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистонда таълим соҳасида мустамлакачи ҳукумат ва маҳаллий зиёлилар томонидан амалга оширилган тадбирлар тарихий нуқтаи назардан, умумлаштирилган ҳолда таҳлил қилинди;

- Туркистонда ўлкасидаги таълим муассасаларининг бошқарув тизимининг ўзига хос жиҳатлари ўрганилди ҳамда рус таълим масканларининг аҳоли маънавий-маданий ҳаётига таъсири атрофлича таҳлил этилди;

- мустамлака маъмурият томонидан империалистик мақсадларда ташкил этилган бошланғич, ўрта ва касбга йўналтирилган таълим муассасаларидаги таълим жараёни ҳамда уларнинг мутахассис кадрларни тайёрлашдаги роли очиб берилди;

- диссертацияда Россия империясининг Туркистонда жорий этган турли шаклдаги таълим муассасалари моҳиятан империя манфаатларига хизмат қилишга мўлжалланганлиги асослаб берилди;

- тадқиқотда илк маротаба гимназиялар, Тошкент қуйи қишлоқ хўжалик гидротехника мактаби, Тошкент темир йўл техника билим юрти, касбга йўналтирилган таълим курслари, таълим тараққиётига кўмаклашувчи жамоат бирлашмалари фаолияти ёритилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация маълумотлари, ҳолати ва хулосалари XIX-XX асрлар чегарасида Туркистон ўлкаси таълим тизимида содир бўлган асосий жараёнларни комплекс ўрганишга ёрдам беради. Диссертация натижалари Марказий Осиё ва Ўзбекистон тарихи бўйича умумлашган адабиётларни яратишда, Ватан тарихи бўйича ўқув ва махсус курслар ишлаб чиқишда, тарихий-ўлкашунослик фаолиятида, ижтимоий-гуманитар йўналишдаги олий ўқув юртлари талабалари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмалар яратишда қўлланилиши мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Тадқиқот натижасида эришилган илмий хулоса, амалий таклиф ва тавсиялар Тошкент давлат иқтисодиёт

университетда “Ўзбекистон тарихи” фани бўйича маъруза ўқиш ва амалий машғулотлар олиб бориш жараёнида қўлланилмоқда.

Ишнинг апробацияси. Диссертациянинг асосий мазмуни, хулосалари муаллиф томонидан халқаро ва республика миқёсидги илмий-амалий анжуман тезис ва материалларида, илмий журналлардаги мақолаларда ўз аксини топган. Иш Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети “Ўзбекистон тарихи” кафедрасининг мажлисида муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган. Шунингдек, диссертация Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳузурида фаолият кўрсатаётган К.067.02.12 рақамли Ихтисослашган кенгаш қошидаги илмий семинар мажлисида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Диссертация юзасидан жами 6 та иш эълон қилинган. Жумладан, 3 та илмий мақола ва 3 та илмий анжуманлар материаллари.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 3 та боб, олти параграф ҳамда фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 171 бетни ташкил қилади.

II. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **кириш** қисмида мавзунинг долзарблиги асосланган. Унинг ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари, манбавий асослари, илмий янгилиги, илмий ва амалий аҳамияти, объекти ва предмети, назарий-услубий асослари, ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар, апробацияси, натижаларининг эълон қилинганлиги, шунингдек, таркибий тузилиши ва ҳажми тавсифланган.

“Туркистонда анъанавий таълим тизимининг аҳволи ва мустамлакачи ҳокимиятнинг унга муносабати” номли биринчи бобда ўрганиладиган даврда Туркистонда мавжуд маҳаллий таълим муассасалари фаолияти, аҳволи ва уларга империя маъмурияти муносабати атрофлича ёритилган.

XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё халқлари таълим тизими ўзининг ўрта асрлардаги шакли ва фаолият хусусиятини сақлаб қолган мактаб, мадраса, қорихона, далоилхона ва Отин-бибилар уйларида фаолият юритувчи қизлар мактабларидан иборат эди.

Мактабларда ўқувчилар аввал алифбони ва ўқишни ўрганганиб, сўнг форс тилида Қуръоннинг еттидан бир қисми маъносини англатувчи “Ҳафтияк”ни ўқишга киришишган. Ундан кейин, Қуръон суралари “Алламнашроҳ” ни – ёдлашлари билан ўқувчилар саводли ҳисобланган. Ўқиш ва ёзишни ўрганган ўқувчилар “Даҳрул нажот”, “Насойихул - атфол”, шариат асослари баён этилган “Чор Китоб” каби ўқув қўлланмалар ҳамда

Навоий, Фузулий, Шеързий, Аттор, Бедил, Машраб ва бошқаларнинг асарларини ўрганишган¹.

XIX аср 80-йилларида Туркистонни Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида 5 мингдан кам бўлмаган мусулмон мактаблари фаолият юритиб², уларда 46 минг атрофида ўқувчилар тахсил олган³. 1907 йилда улар сони 7000, ўқувчилар сони 70000 деб келтирилади.⁴ 1916 йилда улар сони 7650 та бўлиб, ўқувчилар сони 110000 нафарга тенг эди.⁵

Академик А.Миддендорф мусулмон аҳолиси оммавий саводхонлигини юқори баҳолаган.⁶ Бироқ бошқа мустамлака давр рус муаллифлари, А.Миддендорф фикрларига зид маълумот ёзиб қолдиришган⁷. Тадқиқотчи П.Г.Ким бу борада далилларни асоссиз эканлигини кўрсатиб, аҳоли саводхонлигини ҳақли равишда 19-24 % деб белгилайди⁸.

Қизлар учун мактаблар одатда отинбибилар уйида жойлашган. Унда ўқувчилар сони ўғил болалар мактабларидагига нисбатан кам эди. Отинбиби мактабида дин пешволари, йирик ва ўртаҳол савдогарлар қизлари кўпчилик бўлиб, ушбу мактабларда асосан форс-тожик ва туркий тилларидаги асарлар асосида “Таълими банот”, “Муошарат одоби”, “Тарбияли хотун” ва бошқа шарқ ахлоқий маданиятини ўз ичига олувчи фанлар ўқитилган⁹.

Ўрта Осиёдаги мадрасалар таъминоти вақф мулклари ҳисобидан амалга оширилиб, Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиши билан мадрасалар империя маъмурияти назорати ва бошқарувига ўтган. Ўқув фанлар асосини ислом ҳуқуқшунослиги, араб тили грамматикаси ташкил қилган¹⁰. Шу билан бирга, фалсафа, геометрия, математика, география, тиббиёт, кимё каби фанлар ҳам ўқитилган¹¹.

¹ Салижанова Г.Ф. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их общественное значение (конец XIX – начало XX вв.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1998. С. 22.

² Ўз МДА, ф. Р-2282, р. 1, 73-иш, 60-варак.

³ Махкамова Н. К вопросу об уровне просвещенности и культурного развития среднеазиатских государств XIX – начале XX века // Ўзбекистон тарихи, 2000. – №1-2. – С. 17.

⁴ Остроумов Н.П. Народное образование. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае. Т., 1889 // Туркестанский сборник. Т. 418. – С. 63.

⁵ Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.). / Отв. ред. Э.Д.Днепров. – Москва: Педагогика, 1991. – С. 397.

⁶ Каранг: Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – СПб. 1882.

⁷ Граменицкий С.М. В 1875 г. О Ташкенте в Т.В., №30; Колчанов Н.С. О верховьях Зеравшана // «Сборнике материалов для статистики Самаркандской области за 1887-1888 гг.». Вып. 1. – Самарканд, 1890; Наливкин В.П. «Сведения о состоянии туземных мадраса Сыр-Дарьинской области в 1890/91 учебный год». – Ташкент, 1916. – С. 44; Вирский М.Н. О Дюрткульской волости Самаркандского уезда // «Справочной книжке Самаркандской области». Вып. III. – Самарканд, 1895; Вяткин В.Л. О долине Зеравшана. // «Самарканд», 1904. – №113.

⁸ Каранг: Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989 йил 29 октябрь.

⁹ Назимо А. Қизлар тарбияси. – Тошкент: Камалак, 1994. – Б. 64; Олимат ул-банот. Муошарат одоби. – Тошкент: Меҳнат, 1997. – Б. 32.

¹⁰ Махкамова Н.Р. Социально-нравственные и духовные процессы в Узбекистанском обществе конца XIX – начала XX вв. // Общественное мнение. Права человека. – Тошкент, 2001, №2(14). – С. 85-91.

¹¹ Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи. – Андижон: Мерос, 1994. – Б. 60.

Мадрасада ўқитилаётган фанлар уч босқичга: адно (қуйи), авсат (ўрта), аъло (юқори) га ажратилган. Ўқув адабиётлари ислом оламининг кўп асрлик маданиятини ўзида акс эттирган¹.

XIX аср охири – XX аср бошида Туркистонда 400 га яқин мадраса мавжуд эди². Жумладан, 1902 йилда Каспийорти вилоятида 13 та мадраса бўлган³. 1911 йилда эса Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида уларнинг сони 328 тани ташкил этган⁴.

Қорихонага мактабни тугатган 10 ёшдан катта ўғил болалар ўқишга қабул қилинган. У ерда Куръон суралари ёдлатилган⁵. 1892 йилда Фарғона вилоятида қорихоналар сони 252 та, 1897 йилда 341 та, 1899 йилда Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида 333 та бўлган⁶.

Далоилхонада ёши катта ўқувчилар домла бошчилигида, араб тилида ёзилган “Далоилил-хайрот” – Мухаммад пайғамбар ҳақидаги ривоятлар ва диний қасидаларни ёд олганлар. “Далоилил-хайрот” XV асрда тузилган. Унинг матнлари ҳафта кунларига мослаштирилган ҳолда ёд олишга мўлжалланган. XX аср бошларида ўлкада жами 10 га яқин далоилхона бўлиб, уларда 100 га яқин ўқувчилар таҳсил олган⁷.

Россия империяси ҳукмронлиги даврида ўлкада мусулмон таълим муассасаларини ислоҳ этиш ва янги турдаги рус таълим тизимини яратиш бир неча босқичда амалга оширилди. Биринчи босқич (1867-1883 йй.) да империя маъмурияти ўлкадаги русийзабон ва маҳаллий аҳоли болалари учун мактаблар ташкил этган. Иккинчи босқич (1884 йилдан – XX аср боши) да қисман маҳаллий аҳоли эътиборини қозона олган рус-тузем мактаблари ташкил этилиб, таълим усуллари туб ерли аҳоли таълим анъаналарига яқинлаштирилди. Шу билан бирга, ўрта таълим ва касб-ҳунар таълими муассасалари ташкил этилди. Учинчи босқич (XX аср бошидан – 1917 йилгача) да эса рус-тузем ва ўрта таълим муассасалари сони ошди, миллий зиёилилар ташкил этган “янги усул” мактаблар мустамлакачилик сиёсатига зид деб топилиб, империя ҳукумати томонидан сиқувга олинди ҳамда маҳаллий ва рус маърифатпарварлари томонидан ўлкада таълимни кенг миқёсдаги ислоҳ этиш, ўқитиш усуллари замонавийлаштиришга қаратилган лойиҳа ва таклифлар эътиборсиз қолдирилди.

Ўлка маъмурияти ташкил этилувчи рус мактаблари олдида иккита вазифа қуйган: 1) маҳаллий аҳоли диний кадриятларини камситмаган ҳолда

¹ Бендриков К.Е. “Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924гг.)” асарида “Шамсия” (формал мантиқ китоби) ва унга шарҳлар XIII асрда, “Ақоид” – мусулмон дин ақидаларини баён этувчи китоб XII асрда, “Мантиқ Таҳзиб” – мазмунида юнон фалсафасининг арабча талкинини ўзида мужассам этувчи диалектика китоби - XVI асрда, Шариат – Куръон ва муқаддас ривоятлар асосида баён қилинган диний, фуқаролик, жиноий ва бошқа давлат, жамият қонун қоидалари ҳамда хусусий ахлоқ нормалари тўплами VIII – IX асрларда тузилганлиги келтириб ўтади.

² Муминов И.М. Избранные произведения в 4-х томах. – Ташкент, 1976, Т.2. – С. 37.

³ Қаранг: Обзор Закаспийской области за 1902 год. Асхабад, Электронная библиотека К.М.Федорова. 1903 г.

⁴ Ўз МДА, ф. И-47, р. 25, 72-иш, 10-варақ.

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11-жилд. – Тошкент: Давлат миллий нашриёти, 2005. – Б. 110.

⁶ Айтмамбетов Д.А. Дореволюционные школы в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1961. – С. 35.

⁷ Ўз МДА, ф. И-1, р. 18, 29-иш, 574-варақ.

таълимни Россия империяси манфаатига мос равишда ривожлантириш, 2) маҳаллий аҳолини рус монархияси давлатчилиги асосларига мослаштириш.

1875 йилда ташкил этилган Ўқув ишлари бош бошқармасига рус ва маҳаллий аҳоли таълим муассасалари ҳам бўйсундирилди. Бироқ К.П.Кауфман даврида маҳаллий мактаблар нафақат эътиборсиз қолдирилди, балки ҳукумат молиявий мададсиз барбод бўлиши режалаштирилган эди.

XIX аср 80-йиллар бошида рус мактабларида ўқиётган маҳаллий аҳоли болалари сони кам эди¹. 1887 йил Н.О.Розенбах Маориф вазирлигига мурожаат қилиб, ўлка мустамлака маъмуриятининг маҳаллий таълим масканларига нисбатан “менсимаслик” сиёсати самарасизлиги, таълим сиёсатидан кўзланган стратегик мақсадлар рўёбга чиқмаётганлиги туфайли Туркистонда Россия империяси таълим сиёсати янги йўналиш олиши кераклигини таъкидлайди. Натижада 1884 йилдан рус-тузем мактаблари ташкил этилди ва 1890 йили мусулмон мактабларини назорат қилувчи махсус учинчи инспектор лавозими жорий этилди. 1890-93 ўқув йиллари давомида бу лавозимда ишлаган В.П.Наливкин мусулмон таълим масканларини ислоҳ қилиш, уларни ўқитиш усул ва дастурларига рус тили ва маданиятини киритиш орқали таълимдан кўзланган мақсадларга эришиш таклифларини киритган. Бироқ бу таклифлар мусулмончилик нуктаи назаридан, “одобдан ташқари, қалтис ва ҳатто ноқонуний”² деб баҳоланган.

XIX аср охирларида империя ҳукумати ўлка халқлари ижтимоий-маънавий ҳаётида диннинг катта аҳамиятга эгалигини тўғри баҳолаган ҳолда минтақада ўзининг ҳукмронлик мавқеини мустаҳкамлашнинг янги йўллари қидирди. Бу борада империя юқори маҳкамаларига тақдим этилган маълумотлар муҳокама этилиб исломни тартибга солиш бўйича XIX асрнинг 60-80-йилларида шаклланган услубни ўзгаришсиз қолдириш тўхтамига келинди³. Чунки Россия империясини таълим сиёсати моҳиятан ҳукмрон элита позицияси, мусулмон Шарқида исломга тоқатсиз ва душманлик руҳидаги давлат сифатида гавдаланиши Россияга фойдасиз ҳолат⁴, деган фикрни акс эттиради.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистондаги анъанавий таълим тизимида турғунлик ҳолати ҳукмрон бўлиб, анъанавий таълимнинг замонавийликдан холи жиҳатлари империя маъмуриятининг “менсимаслик” сиёсатини, империя маъмуриятининг мавжуд маҳаллий таълимни обрўсизлантиришга қаратилган рус таълим муассасалари тизимини жорий этиш ҳаракатларини амалга оширишга замин яратди.

Ишнинг “Туркистон ўлкасида таълимни бошқарув тизими ҳамда рус таълим муассасаларининг шаклланиши ва фаолияти” номли иккинчи

¹ Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области. Т., 1916, с. 10-11.

² Исаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). – Ташкент: Фан, 1997. – С. 167.

³ Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). – Москва, 2004. – С. 173.

⁴ Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2004. – С. 312.

бобида ўлкада таълим муассасалари бошқармаси, бошқарув тизими ҳамда рус ва рус-тузем мактаблари фаолияти таҳлил этилган.

XIX аср 60-70-йилларида Империя ҳукумати таълим соҳасида ислохотларни амалга ошираётган эди. Турли хил маданият ва турмуш тарзига эга халқлар таълими учун ҳудудлар табиий, географик ва этномаданий хусусиятларидан келиб чиқиб алоҳида-алоҳида қонун-қоидалар ишлаб чиққан эди. Туркистон учун алоҳида тартиб-қоидалар тизими шакллантирилмади, балки умумий қонун-қоидалар асосида бошқарилди¹. 1869 йил 26 май ва 1874 йил 25 май қонунларига кўра ўлкада ўқув муассасаларини бошқариш учун директорлар ва халқ таълими муассасалари инспекторлари институтлари ташкил этилди².

Ўқув муассасаларини яқиндан назорат қилиш учун генерал-губернатор ҳузурида билим юртлари бош инспектори лавозими жорий этилиб, бош инспектор ҳузурида иккита ёрдамчи, махсус котиб-ҳисобчи бўлган³. Туркистон ўлкаси ҳудуди ўқув бошқармаси томонидан вилоят ҳудудлари билан кесишмайдиган 3 та ўқув ишлари инспекция районларига ажратилди⁴.

Туркистон ўлкасидаги ҳар бир билим юртини бош инспектор икки йилда бир марта тафтиш қилиши керак эди. Аммо Бош инспектор зиммасида тегишли шаклда Халқ маорифи вазирлигига генерал-губернатор номидан тақдим этиладиган йиллик ҳисобот, барча шошилиш маълумотлар ва ахборотномаларни тузиш, генерал-губернатор билан келишилган ҳолда Халқ маорифи вазирлиги буйруқларининг билим юртлари директорлари ва инспекторлари орқали ижросини таъминлаш, ўлка раҳбари билан олдиндан келишган ҳолда юзага келган англашилмовчилик ҳолатларини ҳал этиш юклатилган бўлиб⁵, бу ишларни амалга ошириш унинг асосий меҳнат вақтини жалб этган ва юқоридаги вазифаларни тўла бажара олмаслигига сабаб бўлган. Мазкур штат танқислиги, мавжуд кадрлар жамоасининг юклатилган вазифаларни ўз вақтида, етарлича ижро эта олмасликлари ҳолати ўлкадаги рус таълим тизими фаолиятидаги жиддий ва асосий тўсиқлардан бири бўлган. Лекин, ушбу муаммо 1917 йилга қадар ўз ечимини топмаган.

¹ Назаревский И. Исторический очерк законодательства по начальному образованию в России. Журнал Министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Часть CCCLVIII. Март 1905. – СПб., 1905. – С. 224-225.

² Назаревский И. Исторический очерк законодательства по начальному образованию в России. Журнал Министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Часть CCCLVIII. Март 1905. – СПб., 1905. – С. 232.

³ Ўз МДА, ф. И-48, р. 1, 7-иш, 46, 71, 72-73-орқа варақлар.

⁴ 1882 йилда инспекторлар сони учта бўлган. Ўз таркибида Еттисув ва Ғулжа ҳудудини бирлаштирган 1-районга 1876 йил 29 октябрдан С-Петербург университети Шарқ факультети номзоди Д.В.Городецкий; Хўжанд уездисиз Сирдарё вилояти ва Амударё бўлимини ўзида бирлаштирган 2-районга 1879 йил 9 августдан С-Петербург университети Шарқ факультети номзоди П.И.Азначеев; Фарғона вилояти, Сирдарё вилоятининг Хўжанд уезди ва Зарафшон округини ўзида бирлаштирган 3-ўқув райони 1877 йил 1 июлдан С-Петербург император тарих-филология институтини гимназия ва прогимназиялар ўқитувчиси лавозими билан яқунлаган П.В.Прилежаев инспектор этиб тайинланган эди.

⁵ Положение об управлении Туркестанского края. Издание 1892 г. Свод законов Российской империи. Том второй. Статья 75.

Архив ва ўша давр вақтли матбуот маълумотлари таҳлили давомида уездларда ўқув ишлари бошқаруви фақатгина ўқув бошқармаси органлари кўлида бўлганлиги, қишлоқ ва кўп ҳолларда шаҳар билим юртлирининг хўжалик ишлари бўйича масалалар: билим юртлирини ташкил этиш, мавжудларини яхшилаш, уларни етарли даражада маблағ, хоналар ва ўқув кўлланмалар билан таъминлаш, таъминотларни вақтида етказиш бўйича барча ташаббуслар ўқув бошқармаси томонидан амалга оширилганлиги маълум бўлди. Баъзи ҳолларда уезд ва вилоятларда маҳаллий маҳкамалар ҳамда ҳарбий-бюрократик аппарат таълим муассасалар фаолиятини яхшилаш борасида тусқинлик ҳам қилганлар. Хусусан, бу борада “Ташкентский курьер” газетаси саҳифаларида “Турли маъмурлар ўқитувчи шахсига ишонч ва ҳурмат кўрсатмайди. Маъмуриятнинг полиция-бюрократик қарашлари сабаб ўқитувчилар тез-тез бошқа жойларга кўчирилган. Фарғона вилоятида бундай ҳолатлар кўп ўчраб туради”, - каби маълумотларни учратамиз¹.

Ўлкадаги рус билим юртлирини ўқув ишлари бўйича бошқаруви Халқ маорифи вазирлиги мансабдорлари томонидан, хўжалик бўйича бошқарув эса таъсисчилар ва таъминотчилар томонидан амалга оширилган². Давлат хазинаси, жамият ва шахсий манбалардан молиялаштирилувчи барча маҳкамалар ҳамда шаҳар ва қишлоқ мактаблари бошқарувида асосий ижро функцияси уезд билим юртлири кенгашларига юкланган эди³.

Туркистондаги илк рус мактаблари муайян режаларсиз, асосан ўлкадаги рус аҳолисининг таълимга бўлган талабини қондиришга қаратилган. Генерал-губернаторлик ташкил этилгандан сўнг мактаблар рус аҳолисини имтиёзга эга бўлган ва қарам табақаларга ажратган ҳолда аниқ тамойилларга асосланиб ташкил этилган⁴.

1873 йилги “Туркистон ўлкаси таълим муассасаларини ташкил этиш” лойиҳада дастлаб ўтроқ аҳоли учун олий – уезд мактаблари, қирғизлар (кўчманчилар) учун қуйи саводхонлик мактаблари ташкил этиш; ўтроқ аҳоли яшовчи овлоқ ерларда рус таълимини жорий этиш режалаштирилди. Ҳаёт тажрибаси мазкур тахминларнинг баъзилари нотўғри эканлигини исботлади.

Маҳаллий аҳолига таълим беришда рус мактаблари фаолияти самарасиз бўлган. Туркистон халқларининг рус мактабига салбий муносабатига “кенг ва жиддий” дастурлар эмас, балки подшо мустамлакачилик зулми, маҳаллий мактабларнинг ноқулай вазиятга солиниши, ўқув бошқармаси вакилларини кўп ҳолларда маҳаллий аҳоли билан ҳурматсизлик билан муносабатда бўлиши ва Ўрта Осиё халқлари миллий маданиятининг камситилиши кабилар сабаб бўлган.

¹ К постановке образования в Туркестанском крае // Ташкентский курьер, 1907 г., № 125, 127, 150, 160, 162, 168: Туркестанский сборник. Том. 434. – С. 149-161.

² Ўз МДА, ф. И-48, р. 1, 150а-иш, 40-варак.

³ Ўз МДА, ф. И-47, р. 1, 166-иш, 42-орқа – 43-вараклар.

⁴ Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.). / Отв. ред. Э.Д.Днепров. – Москва: Педагогика, 1991. – С. 103.

XIX аср 80-йилларида рус таълим тизими қуйидаги кўрсаткичларда эди: 1880-1881 ўқув йилида Сирдарё вилоятида жами 17 та; Фарғона вилоятида 5 та шаҳар, 5 диний; Зарафшон округида 3 та; Етисув вилоятида жами 67 та бошланғич ва ўрта мактаб бўлиб, уларнинг 3355 ўқувчиси бўлган¹.

Худди шу пайтда Туркистон ўлкаси бутун империяда жадаллашиб бораётган капиталистик жараёнларга тобора қўшилиб бориши билан маҳаллий зиёлилар ва илғор тadbиркорлар орасида рус тили ва империя қонунларини билишдан манфаатдор кишилар сони ортди.

Ана шундай шароитда рус-тузем мактаблари вужудга келди. Бу мактаблар маҳаллий аҳоли учун дунёвий таълим олиш мумкин бўлган европа типидagi биринчи мактаб эди.

Мазкур мактабларда рус тили биринчи йилдан бошлаб ўргатила бошланган. Ўқиш тўрт йиллик бўлган. Ўқув йили 130 кундан ошмаган. Қишлоқ жойларда ўқувчиларни дала ишлари билан бандлиги туфайли ўқув йили кузда кечроқ бошланиб, баҳорда эртароқ тугатилган. Мактабда ёши 7 ёшдан 17 ёшгача бўлган болалар ва ўспиринлар ўқитилган².

Туркистон ўлкасида 1901 йилда 45 та, 1905 йилда 82 та ва 1911 йилда 89 та рус-тузем мактаблари мавжуд бўлган³. Дастлабки рус-тузем мактаблари жуда оғир шароитларда ривожланиб, мактаблар ташкил этиш секин борган.

XIX аср охирига келиб ўлкада рус-тузем мактаблари сони ошиши кузатилади. Бунга минтақа иқтисодиётида капиталистик секторнинг ўсиши, Туркистонни Россиянинг марказий районлари билан боғловчи темир йўл тармоқларининг ишга туширилиши, рус шаҳарлари билан товар айирбошлашнинг ўсиши, ўлка қишлоқ хўжалигининг тижорийлашуви ва маҳсулдорлиги ошиши катта сабаб бўлди. Буларнинг барчаси дунёвий билимлар эгаллаган, рус ва маҳаллий тилларни билувчи малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжнинг ошишига олиб келди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасида рус таълим тизимининг жорий этилиши билан бирга ўқув ишларини бошқариш учун, бугунги кун тушунчаси билан айтганда, махсус бошқарув органлари ташкил этилди. Ўлка таълим тизимини бошқарувчи марказий аппарат Туркистон ўлкаси ўқув ишлари бош бошқармаси ва унинг жойлардаги маҳаллий ваколатли органлари – район инспекциялари тузилди. Бу борада ўлка бошқарувида кенг имкониятларга эга бўлган генерал-губернатор, вилоят ҳарбий губернаторлари, уезд бошлиқларининг ваколатлари ўқув ишлари бошқарувида ҳам ўз аксини топди.

Туркистон ўлкасида ташкил этилган илк рус таълим муассасалари асосан ўлкага кўчиб келган рус аҳолининг таълимга бўлган талабини қондиришга мўлжалланган эди. Генерал-губернаторлик ташкил этилиб,

¹ Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края на 1880-81 учебный год. Книжка III-я. - Ташкент, 1882. – С. 95-96.

² Думенко М.Ф. Русско-туземные школы Туркестана. – Т., 1957. – С. 12

³ Азиатская Россия. Том I. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. – СПб., 1914. – С. 256.

маҳаллий аҳолига нисбатан империя ҳукумати томонидан “руслаштириш” сиёсати қўлланилиши белгилангандан сўнг, таълим сиёсати ва ислоҳоти долзарб аҳамият касб этди. Рус таълимини сингдирилиши маҳаллий аҳолини империяга ғоявий жиҳатдан қарам бўлишига хизмат қилиши керак эди. Лекин рус таълим масканлари ўз фаолияти натижасида ижобий ҳолатларни ҳам келтириб чиқарди. Хусусан, туб аҳоли ўқувчилари дунёқараши рус ва маҳаллий матбуот орқали дунё ва минтақада содир бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиши орқали янада ўсди. Миллий зиёилилар ўлкадаги империя маъмуриятини “руслаштириш”, миллий камситиш, туб аҳоли ҳуқуқларини поймол этиш сиёсати моҳиятини англаб, унга қарши курашди ҳамда жадиждлар фаолиятининг кенг миқёс касб этишига сабаб бўлди.

“Туркистонда ўрта ва касбга йўналтирилган таълим тизимини жорий этилиши ва фаолияти” номли учинчи боб Туркистонда ташкил этилган ўрта ва касб ҳунар таълим тизими, уларнинг мутахассис кадрларни тайёрлашдаги аҳамиятини ёритиш масаласига бағишланган.

Ўрта таълим муассасалари бўлган гимназиялар ўлкада XIX аср 70-йилларидан ташкил этила бошланди. Улар зодагон ва мансабдорлар фарзандларини давлат хизмати ва университет таълимига тайёрловчи муассаса бўлиб, унда бошқа аҳоли табақалари вакиллариининг ўқишларига чекловлар қўйилмаган эди. Гимназияларда таълим курслари, тайёрлов синфини қўшган ҳолда, 9 йилни ташкил этиб¹, ўқув режаси хилма-хил ва кенглиги билан ажралиб турган.

Кўргазмали таълимни ривожлантириш мақсадида гимназияларни хариталар, глобуслар, атласлар, машиналар моделлари билан таъминлаш тавсия этилган. Гимназиялар ўқув курсида асосий ўринни қадимги (лотин, юнон, рус ва черков славян) тиллар ва математика дарслари ташкил этган².

Гимназиянинг педагогик кенгаши катта аҳамият эга эди. Кенгашда ўқувчиларни гимназияга қабул қилиш, ўқитувчилар орасида дарсларни тақсимлаш, дарс жадвалларини тузиш, ўқув қўлланмалар ва китобларни танлаш, ўқувчиларни ўқиш учун тўловлардан озод этиш, камбағал ўқувчиларга моддий ёрдам ва стипендияларни белгилаш, ҳар чоракда ўқувчилар ўзлаштириши ва хулқини баҳолаш, тартиббузарлик ҳолатлари бўйича чораларини кўриш, синфдан синфларга ўтказиш ва илғор ўқувчиларга совринларни тақдим этиш, имтиҳонларни ўтказиш билан шуғулланган³.

XIX аср охирларига келиб ҳали барча вилоятлар марказий шаҳарларида гимназиялар ташкил этилмаган эди. Ашхободда биринчи прогимназия 1896

¹ Отчет о состоянии Ташкентской гимназии за 1882/83 учебный год. – Ташкент, 1883. – С. 16-23.

² Отчет о состоянии Ташкентской гимназии за 1892/93 учебный год. Сост. В.Ф.Преображенский. – Т., 1894. – С. 27-28.

³ Хрестоматия по истории школы и педагогики в России (до Великой Октябрьской социалистической революции). Составитель и автор ввдных очерков С.Ф.Егоров. Изд. второе переработанное. – Москва, “Просвещение”, 1986. – С. 302-310.

йилда¹, Самарқандда ўғил ва қиз болалар гимназиялари 1899 йилда² ташкил этилган. Верний ўғил болалар гимназияси 1876 йилда ташкил этилган эди³.

Гимназиялар фаолиятининг дастлабки йилларида ўқувчилар сони кам бўлиб, вақт ўтиши билан улар сони кўпайди. 1886 йилда Тошкент ўғил ва қиз болалар гимназияларида ўқувчилар сони 585 та⁴, 1893 йилга келиб эса 716 нафарга ошган. 1900 йилда Самарқанд ўғил ва қиз болалар гимназияларида ўқувчилар сони 274 та⁵, 1910 йилда 820 та бўлган⁶. 1902 йилда Ашхобод ўғил ва қиз болалар гимназияларида эса улар 724 та⁷, 1910 йилда 1226 бўлган⁸.

XX аср бошларида мавжуд гимназиялар, ўқитувчилар семинариялари ва кам сонли профессионал билим юртлари сони ўлкада ўрта таълимга бўлган талабга нисбатан камлиги туфайли, жамоат маблағлари ҳисобидан ташкил этилган хусусий ўрта таълим масканларининг сони ортиб борди. 1909 йилда Қўқон ва Тошкентда биттадан тижорат билим юртлари мавжуд бўлган⁹.

Империя ҳукуматининг сўнгги йилларида ўлканинг уезд шаҳарларида бўлган Андижон ва Қўқонда иккитадан ўғил болалар ва қизлар гимназиялари, Пишпек ва Пржевальскда, Каттакўрғонда, Чоржуйда, Красноводскда ўғил болалар учун, Наманганда қизлар учун гимназиялар, Марвда эса 1914 йилда реал билим юртлари ташкил этилиб фаолият юритди.

1917 йилга қадар Туркистон ўлкасида кадетлар корпусидан ташқари ўрта таълим мактаблари умумий сони 29 та бўлиб, уларда 9577 та ўқувчи таълим олган. Ўрта таълим мактаблари ўқувчиларнинг аксарияти аҳолининг мулкдорлар қатлами фарзандлари ташкил этган¹⁰.

Тошкентда ўқув-услубий жиҳатдан яхши жиҳозланган реал билим юрти мавжуд эди. Реал билим юртлари гимназияларга нисбатан қўйи поғонадаги ўқув муассасаси саналган. Улар аҳолининг ўрта қатлами вакиллари таълимга бўлган эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Мазкур ўрта таълим асосини математика, табиатшунослик ва янги тиллар ташкил этиб, мазкур муассаса ўқувчиларни техник ва саноатга йўналтирилган махсус олий ўқув муассасаларига тайёрлаган¹¹.

1900 йили Оренбург кадетлар корпусининг Тошкентда очилган тайёрлов мактаби негизида 1904 йили Тошкент кадетлар корпуси ташкил этилди.

¹ Обзор Закаспийской области за 1899 г. – Асхабад, 1890. – С. 335.

² Обзор Самаркандской области за 1899 г. – Ташкент, 1900. – С. 144-145.

³ Кочаров В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). – Ташкент: Гос. Изд-во Уз ССР, 1966. – С. 39.

⁴ Обзор Сыр-Дарьинской области за 1886 г. – Ташкент, 1887. – С. 370.

⁵ Обзор Самаркандской области за 1900 г. – Самарканд, 1901, Приложение № 19.

⁶ Обзор Самаркандской области за 1910 г. – Ташкент, 1911, Приложение № 25.

⁷ Обзор Закаспийской области за 1900 г. – Асхабад, 1903. – С. 273.

⁸ Обзор Закаспийской области за 1910 г. – Асхабад, 1902, Ведомость № 31.

⁹ Ўз МДА, ф. - И-47, р. 1, 1289-иш, 46-варақ; Ўз МДА, ф. - И-19, р. 1, 12990-иш, 9-19-варақ; Ўз МДА, ф. - И-17, р. 1, 16284/79-иш, 9-варақ.

¹⁰ Ўз МДА, ф. И-37, р. 1, 663а-иш, 97-103-варақлар.

¹¹ Кочаров В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). – Ташкент: Гос. Изд-во Уз ССР, 1966. – С. 41-42.

1878 йилги касбга йўналтирилган таълимни ривожлантиришга қаратилган қонунга¹ биноан Халқ маорифи вазирлиги бутун Россия, шу жумладан, Туркистон ўлкаси бўйлаб давлат ва хусусий сармоялар ҳисобидан саноат билим юртлири, шаҳар мактаблари ҳузурида ҳунармандчилик синфлари ва қўл меҳнати синфлари ташкил этилган.

1896 йили Тошкентда ҳунармандчилик билим юрти очилиб, унда пахта тозалаш ва бошқа корхоналарни таъмирлаш учун малакали дурадгор, чилангар, токарлар ва темирчилар тарбияланарди.

XX аср бошига келиб Тошкент ва Верний шаҳарларида ер ўлчовчилар курслари ташкил этилди². 1897 йили Тошкентда ариқ-оқсоқоллар (ирригация назоратчилари) ни тайёрловчи “Қуйи геодезия курслари” очилди³. Бундан ташқари, 1887 йилдан Верний шаҳрида боғбонлар ўқув юрти ҳамда шу йилдан Копалада, 1890 йилда Пишпақда, 1896 йилдан Жаркентда, 1897 йилдан Ашхободда ва 1898 йилдан Пржевальскда бошланғич қишлоқ хўжалик мактаблари фаолият юрита бошлаган⁴.

Подшо маъмурияти ўлкада рус таълим тизимини шакллантирар экан мазкур муассасаларда дарс берувчи мутахассис-педагогларни тайёрлаш учун 1879 йилда Туркистон ўқитувчилар семинариясини ташкил этди. Унда дин қонунчилиги, педагогика, рус тили, арифметика, геометрия, алгебра, физика, табиатшунослик, Ватан (Россия) тарихи, география, маҳаллий тиллар (ўзбек ва форс)⁵, ҳуснихат, расм дарси, ашула, мусиқа, қўл меҳнати, гимнастика дарслари ҳамда дарсдан бўш вақтларда боғдорчилик ва томорқачилик ўргатилган⁶. 1879-1904 йилларда семинарияга қабул қилинган 415 та ўқувчидан 348 таси рус, 54 таси қирғиз, 9 таси ўзбек, 3 таси татар ва 1 таси туркман миллатига мансуб эди. Генерал-губернатор Самсонов ташаббуси билан 1913 йили Вернийда ҳам ўқитувчилик семинарияси ташкил этилди⁷.

Фарғона вилоятида кичик кредитлар шерикчилик ширкатларининг ташкил этилиши билан боғлиқ ҳолда маҳаллий аҳоли учун 1914 йилдан соддалаштирилган ҳисобчилик қисқа вақтли курслари ташкил этила бошланди⁸. Маҳаллий раҳбарият бу ташаббусларни қўллаб-қувватлади. Чунки I жаҳон уруши йилларида пахта етиштиришни кучайтириш ва уни Россияга олиб чиқишга талаб ошиб бормоқда эди.

Туркистонда техник таълим пахта тозалаш ва ёғ ишлаб чиқариш заводлари ва темир йўлларга (Тошкент қуйи техник темир йўл билим юрти) хизмат кўрсатишни ташкил этиш мақсадида вужудга келди.

¹ Ўз МДА, ф. И-254, р. 1, 6-иш, 43-варақ.

² Туркестанский курьер, 1912, №226; ТВ, 1912, №227.

³ ТВ, 1897, №90.

⁴ Ўз МДА, ф. И-65, р. 1, 47-иш, 103-103-орқа варақлар.

⁵ Семинарияда ўзбек ва форс тилларини ўқитиш 1885 йилдан бошланган. — Муаллиф.

⁶ Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет ее существования (30.08.1879 г. — 30.08.1904 г.). Сост. Остроумов Н.П. — Ташкент, 1904. — С. 62-68.

⁷ Ўз МДА, ф. И-47, р. 1, 1067-иш, 14-варақ.

⁸ Ўз МДА, ф. И-17, р. 1, 1008-иш, 43-варақ.

Техник темир йўл билим юртларининг ўқув дастурлари Йўл алоқалари вазирлиги томонидан белгиланиб, ўқув-тарбиявий жараёнлар ҳам ушбу вазирлик томонидан амалга оширилган¹.

Тиббий таълим элементлари Туркистонда XIX аср охирларида рус харбий госпиталлари ва “маҳаллий аёллар ва болалар учун даволаш масканлари” қошида туб ерли аҳоли вакилларида эмловчилар ва дояларни индивидуал ўқитиш шаклида вужудга келди. 1905 йилда Фарғона водийсида 75 та туб ерли эмловчилар бўлган.

Ўлкада 1917 йилга қадар олий таълим муассасаси мавжуд эмасди. 1912 йили Тошкентда пахтачилик бўйича Туркистон съезди бўлиб, унда ўрта кишлоқ хўжалиги ва олий политехникум очилиши ҳақида қарор қабул қилиди. Лекин подшо Россиясининг сўнгги йилларигача ҳам мазкур муассаса ташкил этилиши борасида жиддий тадбирлар амалга оширилмади.

III. ХУЛОСА

Диссертациянинг якунида олиб борилган тадқиқотлар ва илмий таҳлиллар умумлаштирилиб, қуйидаги **хулосаларга** келинди:

Ўрганилаётган даврда Туркистондаги анъанавий таълим тизимида маълум маънода турғунлик ҳолати ҳукмрон бўлган. Чунончи, иқтисодий, сиёсий жиҳатдан кўплаб ўзгаришлар ва зиддиятлар вақтида мазкур давр учун анъанавий таълим дастурлари, ўқитиш услуби ҳамда мавжуд таълим босқичлари ўз вазифасини “яшаб бўлган” ва эндиликда ўзгача, замонга мос жиддий ислохотга муҳтож эди. Мусулмон таълимининг замонавийликдан холи жиҳатлари империя маъмуриятининг “менсимаслик” сиёсатини кенг кўламда амалга оширишига ҳамда мустамлака ҳукуматнинг тезлик билан янги ўқитиш тизимини ўрнатишга қулай замин яратди.

Маҳаллий таълим ўз мазмун-моҳиятига кўра юксак маънавий аҳамиятга эга бўлишига қарамай, ундаги дунёвийлик ва замонавийлик масалаларининг етарлича эмаслиги, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий талабларига мос кела олмаслиги даврнинг долзарб муаммосига айланган эди.

Ушбу вазиятда империя ҳукумати рус таълим муассасалари тизимини жорий этиш ҳаракатлари мавжуд маҳаллий таълимни обрўсизлантиришга қаратилди. Бироқ миллий маърифатпарварларнинг ислохотчилик ҳаракати бўлса бунга маълум маънода тўсқинлик қилган. Маҳаллий зиёлилар ўз эътиборларини халқ маънавиятини юксалтириш, ўзлигини англантишга қаратган. Бу борада жаидлар катта ютуқларга эришиб, аҳоли ишончини қозониб, ривожланиб борса-да, улар мутаассиб дин вакиллари ва империя маъмурияти томонидан таъқибларга учраган. Бу эса ўз навбатида жаидчиликни кенг миқёсда ривожланишига тўсқинлик қилган.

¹ Ўз МДА, ф. И-254, р. 1, 73-иш, 70-70-орка варақ.

Ўлкада империя ҳокимияти ўрнатилиши билан анъанавий таълим муассасаларининг маҳаллий аҳоли ҳаётидаги аҳамиятини пасайтириш, мусулмон таълим тизимини 1875, 1893 йиллардаги Қонунлар, 1879, 1906, 1907 ва 1912 йиллардаги Қўлланмалар асосида кучсизлантиришга қаратилган сиёсат олиб борилса-да, империя маъмурияти мавжуд маҳаллий таълим муассасаларини йўқ қилиш ва улар ўрнига янги турдаги таълим масканларини ташкил этишни режалаштирмаган эди.

Туркистонда мустамлака ҳокимият ўрнатилиши ва анъанавий таълим тизимини ислоҳ қилишга доир империя ҳукуматининг ҳаракатлари XX асрнинг иккинчи чорагида ўрнатилган совет ҳукумати томонидан давом эттирилиб, анъанавий таълим тизими йўқ қилинишига замин яратди.

1875 йилда ўлкада рус ва маҳаллий таълим муассасаларини бошқарувини амалга оширувчи Туркистон ўқув ишлари бош бошқармаси ташкил этилди. Ўқув муассасалари фаолиятини назорат қилувчи тизим яратилса-да унинг фаолиятида бир қатор жиддий камчиликлар мавжуд эди:

- ўлкадаги билим юртлари фаолиятини назорат қилувчи инспекторлар сонининг камлиги ва уларни кўп вақт талаб этувчи канцелярия ишларига жалб этилиши;

- ўлкада таълим назоратига жалб этилган барча мансабдорлар маҳаллий аҳоли урф-одатларини ҳисобга олмаган, рус таълимини маҳаллий аҳоли орасида оммалаштиришнинг аҳамиятини яхши англаман ҳолда таълимни тарғиб этиши ва сингдиришга интилиши;

- мазкур бошқарма Ўрта Осиё халқлари тарихида таълим тизимини бошқаришнинг янги кўриниши бўлиб, таълим муассасаларини таъминотини давлат томонидан амалга оширишнинг ижобий жиҳатларини намоён этди.

Туркистон ўлкасида бошланғич рус ва рус-тузем мактабларини ташкил этилиши ва фаолияти таҳлили асосида қуйидагилар аниқланди:

- рус таълим муассасаларининг фаолияти империя манфаатларига хизмат қилиши режалаштирилган бўлса-да, улар маҳаллий халқ таълими тизими соҳасида бир қатор ижобий ўзгаришларни келтириб чиқарди;

- европа педагогикаси таъсири остида маҳаллий аҳоли болаларини жалб этиш мақсадида рус – тузем мактаблари ташкил этилиб, уларда диний фанлар билан бир қаторда дунёвий фанлар ҳам ўқитила бошланди, ўқув жараёнида ноанъанавий янги усуллардан фойдаланилди, асосий машғулотлар билан бир қаторда синфдан ташқари ўқитиш тизими ҳам жорий этилди;

- империя маъмурияти рус-тузем мактабларда Ўрта Осиё маҳаллий аҳолисининг кенг оммасини маълумотли қилишни режалаштирмади. Балки, ўлка маъмуриятининг қуйи мансабларида хизмат қилувчи маълум миқдордаги саводли кишиларни тайёрлашни мақсад қилган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасида рус таълим тизимлари билан бирга, ўқув ишларини бошқариш учун, бугунги кун тушунчаси билан айтганда махсус бошқарув органлари ташкил этилди.

Туркистон ўлкаси тўлалигича Россия империяси муҳофаа вазирлиги бошқарувида бўлиши ва ўлкадаги барча ишларда генерал-губернатор, вилоят ҳарбий губернаторлари, уезд бошлиқларининг кенг ваколатлари ўқув ишлари бошқарувида ҳам ўз аксини топди. Мазкур ҳарбий бошқарув маҳкамалари конун бўйича ўқув ишларини бошқарувида кўмаклашувчи взифасини адо этишлари керак бўлса-да, кўп ҳоларда тўсқинлик қилишган.

Ўқитиш жараёни ва усули билан анъанавий таълим тизимидан анча фарқ қилган рус мактаблари империя манфаати учун маҳаллий кадрларни тайёрлаб бериши керак эди. Бироқ ҳудуд аҳолисининг миллий хусусиятларидан йироқ бўлган ўқитиш тизими ҳамда унинг битирувчиларига таклиф этилаётган қўйи поғона мансаблар уларни маҳаллий аҳоли орасида оммалашмаганлигига сабаб бўлган. Шунингдек, мазкур мактаблар мавқеини йил сайин пасайиб боришига маҳаллий зиёлилар – жадиidlар томонидан “янги усул” мактаблари ташкил этилиши ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Туркистонда XIX аср охириги чорагидан бошлаб гимназиялар, кейин касбий таълим муассасалари: қишлоқ хўжалиги, транспорт, савдо ва бошқа турли ихтисосликлар бўйича ўрта таълим муассасалари ташкил этила бошланди. Улар фаолияти кадрларни тайёрлашда ижобий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё халқлари учун гимназия таълим дастурлари янгилик бўлса-да, ўқувчилар орасида маҳаллий аҳоли вакиллари озчиликни ташкил этган.

Россия империяси маъмурияти ўз манфаатларига мос равишда таълимни ривожлантирган, лекин маҳаллий ва илғор рус маърифатпарварларининг ўлкада таълим дастурлари ва шакллариини такомиллаштириш бўйича ташаббусларига қаршилиқ кўрсатган.

XX аср бошларига келиб Туркистонни йирик шаҳарларида тижорат, техника, савдо, транспорт, ҳарбий соҳаларда турли мутахассисларни тайёрловчи ўрта таълим муассасалари ташкил этилди. Гимназиялар битирувчилари келажакда университет, институтларга кириш ҳуқуқини қўлга киритган. Реал, тижорат билим юртлари битирувчиларни олий техника, саноат таълим муассасаларига тайёрланган.

Мазкур билим юртлар биринчи галда ўлкада истиқомат қилувчи рус фуқароларини ўрта таълимга бўлган эҳтиёжларини қондириш, иккинчи ўринда рус таълим муассасаларини тамомлаган маҳаллий аҳоли вакиллариини ўрта таълим билан таъминлашга хизмат қилган.

Туркистон ўлкаси маъмурияти маҳаллий аҳоли болалари учун рус тилида дарс бериладиган ўрта таълим муассасаларини ташкил этишга қарши эди. Уларнинг фикрича маҳаллий аҳоли болалари ўрта таълим дастурларини ўзлаштира олмасликлари туфайли мазкур таълим масканларини ташкил этиш мумкин эмас эди.

XIX аср 90-йилларида рус аҳолисининг ўрта таълимга бўлган эҳтиёжини ошиб бориши натижасида турли шаҳарларда ихтисосликлар бўйича билим юртлари ва ҳатто махсус мутахассисларни тайёрловчи ўқув курслари ташкил этилди, мактабларда ҳунар таълими жорий этилди.

Туркистон ўлкасида ташкил этилган ўрта ва касбий йўналтирилган таълим муасссаларининг тармоғи кам сонли бўлиб, улар Туркистонда қишлоқ хўжалиги, темир йўллари транспорти ва саноат соҳасида мутахассисларга бўлган талабни қондира олмас эди.

Қуйидаги **таклиф** ва **тавсияларни** тақдим этиш мақсадга мувофиқ:

- Туркистон таълим тизими тарихини ёритувчи махсус монография чоп этиш;

- Туркистон таълим тизими тарихига оид манба ва ҳужжатлардан иборат махсус “Ҳужжатлар тўплами”ни тузиш ва уни нашр этиш;

- Республика олий ўқув юр்தларининг тарих, педагогика факультетларининг ўқув режаларига таълим тизими тарихи бўйича махсус курслар ва маъруза машғулотларини киритиш, республика таълим тизими ривожланишининг асосий босқичларини ёритиб берувчи ўқув қўлланмаларини яратиш;

- Интернет тармоқларидаги махсус сайтларда таълим тарихига оид маълумотларни жойлаштириш.

Юқорида келтирилган таклиф ва тавсияларнинг амалга оширилиши республика маънавий тараққиётининг муҳим бўғини саналган таълим тизими тарихи ва таълим муассасалари фаолиятини ўрганиш борасида амалий аҳамиятга молик муҳим тадбирлардан бўлиб, ижтимоий-маданий соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал этишда ёрдам беради.

IV. ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

1. Қодиров Н.Н. Туркистонда таълим тизимининг ислоҳоти тарихидан // Ижтимоий-тарихий тараққиёт омиллари. Илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент, 2007. – Б. 126-128.

2. Қодиров Н.Н. Ўзбекистонда таълим тизимини ислоҳ қилишнинг тарихий босқичлари ва истиқболлари // Миллий ғоя: маънавият ва маърифат. Республика илмий-назарий, амалий услубий конференция материаллари. – Тошкент, 2007. – Б. 228-230.

3. Қодиров Н.Н. Туркистонда қишлоқ хўжалиги йўналишидаги касбий таълим // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2007. – № 3. – Б. 116-118.

4. Қодиров Н.Н. Туркистонда рус таълим тизимлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 2007. – №2. – Б. 64-69.

5. Қодиров Н.Н. Тошкент техник темир йўл билим юрти тарихидан // Мозийдан садо. – Тошкент, 2008. – №3. – Б. 34-37.

6. Қодиров Н.Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкентдаги илк рус таълим муассасалари // Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 71-75.

Тарих фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Қодиров Нажмиддин Неъматовичнинг 07.00.01. “Ўзбекистон тарихи” ихтисослиги бўйича “Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867 – 1917 йй.)” мавзусидаги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: Россия империясининг таълим сиёсати, анъанавий мактаб ва мадрасалар, мусулмон мактабларини “менсимаслик” сиёсати, жадидчилик, янги усул мактаблар, Ўқув ишлари бош бошқармаси, район инспекциялари, уезд педагогик кенгашлари, бошланғич рус ва рус-тузем мактаблар, гимназия, реал ва тижорат билим юртлари, касбга йўналтирилган таълим муассасалари.

Тадқиқот объекти: 1867-1917 йилларда Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи.

Ишнинг мақсади: Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари фаолиятини ўрганиш ва таҳлил этиш.

Тадқиқот усуллари: диалектик, қиёсий, тузилмавий-таҳлилий, хронологик ва рестроспектив-тарихий.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: тарихчи олимлар томонидан кам ўрганилган 1867-1917 йилларда Туркистон ўлкасида рус таълимини сингдирилиши жараёни, анъанавий таълимнинг аҳволи ўрганилиб, уларнинг батафсил таҳлили амалга оширилди. Ўқув муассасалари бошқарув тизими фаолияти очиб берилди, бошланғич ҳамда ўрта рус таълим мактабларининг ўлка мустамлака муассасалари учун кадрлар тайёрлашдаги аҳамияти намоён этилди.

Амалий аҳамияти: мазкур тадқиқот маълум маънода ушбу давр таълим муассасалари тарихини ёритишдаги мавжуд камчиликларни тўлдиради. Диссертация материалларидан ўқув дарсликлар, қўлланмалар, махсус курслар, дастурларни тузишда, баркамол шахсни шакллантириш учун маърузавий ташвиқотларда фойдаланиш мумкин.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқотнинг асосий натижаларидан диссертантнинг илмий анжуманлардаги чиқишларида, чоп этилган илмий мақола ва тезисларида фойдаланилган.

Қўлланиш (фойдаланиш) соҳаси: тадқиқот натижаларидан университет, гуманитар олий ўқув юртлари, ўрта таълим муассасалари талабаларини ўқитишда, таълим муассасалари учун дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмалар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кадырова Нажмиддина Нейматовича на тему: «История русских образовательных учреждений в Туркестанском крае (1867 – 1917 гг.)» представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Узбекистана.

Ключевые слова: образовательная политика России в Туркестане, традиционные мактабы и медресе, политика «игнорирования» мусульманских школ, джадидизм, новометодные школы, Главное управление учебных дел, районные инспекции, уездные педагогические советы, начальные русские и русско-туземные школы, гимназии, реальные и коммерческие училища, профессиональные училища.

Объект исследования: история русских образовательных учреждений в Туркестанском крае в 1867-1917 гг.

Цель исследования: исследование и анализ деятельности русских образовательных учреждений в Туркестане.

Методы исследования: диалектический, сравнительный, структурно-аналитический, хронологический и ретроспективно-исторический.

Полученные результаты и их новизна: изучен мало исследованный историками процесс внедрения русского образования в Туркестане в 1867-1917 гг., состояние традиционного образования и осуществлен их подробный системный анализ. Раскрыта деятельность системы управления учебными заведениями, показана роль начальных и средних образовательных школ в подготовке кадров для колониальных учреждений края.

Практическая значимость: настоящее исследование в определенной степени восполняет пробел в освещении истории образовательных учреждений данного периода. Материалы диссертации можно использовать при составлении учебников, учебных пособий, в лекционной пропаганде для формирования гармонично развитой личности.

Степень внедрения и экономическая эффективность: основные положения и выводы исследования апробированы диссертантом в выступлениях на научных конференциях, в научных статьях и тезисах конференций и семинаров.

Область применения: Результаты исследования можно использовать в процессе обучения студентов университетов, гуманитарных вузов, колледжей, а также при составлении учебников и учебно-методических пособий для учебных заведений.

RESUME

Thesis of Najmiddin Ne`matovich Qodirov on the scientific degree competition of the doctor of philosophy in history on speciality 07.00.01- History of Uzbekistan on the subject: «The history of Russian educational establishments in Turkistan (1867-1917 yy.)».

Key words: the educational policy of Russia in Turkistan, traditional school and theological schools, the arrogance policy to moslem schools, djadidizm, a new method schools, the head of administration of educational works, district inspections, pedagogical meetings, russian primary and russian-primary schools, gymnasiums, real and commercial educational institutions, trade educational institutions.

Subjects of research: the history of russian educational establishments in Turkistan in 1867-1917 yy.

Aim of the research: leaning and analyzing activies of Russian educational institutions in Turkistan.

Methods of research: dialectical, comparative, structural-analytical, chronological and retrospective-historical.

The results achieved and their novelty: the russian education teaching process which learned little by historian scientists in 1867-1917 years in Turkistan the traditional education state was learned and their detailed analysis's were implemented. In the work was disclosed management system activity of educational establishments and was shown the role of higher educational establishments and significance in training of specialists for their country colonial establishments.

Practical value: this investigation in certain meaning fills the defects in uncovering the history of this age educational establishments. The materials of the thesis might be used for making textbooks, special courses, instructions the agitations for shaping a clever man.

Degree of embed and economic effectivity: substantive provisions and research conclusions are approved by the author of dissertation in performances at scientific articles and theses of conferences and seminars.

Field of application: the investigation results might be used for teaching students of humanitarian higher educational establishments and secondary educational institutions, making textbooks for educational establishments.